

भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या आत्मकथनांमधील सामाजिकता

शितल संग्राम सालवाडगी

शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे

महाविद्यालय, कराड

भ्रमणध्वनी: 7420958057

ई-मेल shital.salawadagi@gmail.com

सारांश :

भारतीय समाजात जातीनिहाय समाजरचनेमुळे माणसाला पशूपेक्षाही हीन जीवन जगावे लागले. अशाच भटक्या विमुक्त जाती-जमाती म्हणजे पोट भरण्यासाठी गावोगावी भटकंती करित आपले जीवन जगत होते. पण शिक्षणामुळे त्यांच्यात बदल झाले व त्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. ते एका ठिकाणी स्थिर झाले. भटक्या विमुक्त जातीतील आत्मकथने अभ्यासताना त्यांच्या जीवनातील असंख्य प्रसंग वेदना देणारे आहेत याची अनुभूती होते.

पारिभाषिक संज्ञा : भटक्या विमुक्त जाती-जमाती, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी, विज्ञान, लोकप्रिय, मुस्लिम, दलित, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य

प्रस्तावना:

समाज आणि साहित्य यांच्या मध्ये एक घनिष्ठ संबंध असतो. साहित्य हे समाजाचा आरसा, प्रतिबिंब आहे, असे मानले जाते. म्हणूनच तर समाजातील विविध घटकांवर साहित्यातून प्रकाश टाकला जातो. कोणत्याही भाषेतील साहित्यात नित्य नवे प्रवाह उदयाला येणे हे त्या भाषेच्या साहित्याचे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. हे प्रवाहच साहित्याला समृद्ध-संपन्न करित असतात आणि साहित्यात असणारे चैतन्य टिकून ठेवण्याचे कार्य करतात. साहित्यामध्ये नवे प्रवाह, नवे स्वत्व, जाणवा घेऊन लेखन करणारे लेखक नसतील तर ते साहित्य निर्जीव असल्याप्रमाणे भासते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मराठी साहित्यात अनेक प्रवाह निर्माण झाले. त्यातून त्या-त्या लोकांच्या जीवन जाणवा प्रकट होत गेल्या आणि त्यामुळेच मराठी साहित्य आहे आणखीनच समृद्ध व संपन्न झाले.

साठोत्तरी कालखंडात साहित्यात ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी, विज्ञान, लोकप्रिय, मुस्लिम, दलित, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य असे नवीन प्रवाह उदयाला आले. कोणत्याही साहित्य प्रवाहाचा उगम हा अचानक वा उगीच निर्माण होत नाही. तर त्या पाठीमागे काही कारणे, प्रयोजन, हेतू प्रेरणा असतात. नवे विचार, नवी साहित्यदृष्टी, बदलते सामाजिक, राजकीय संदर्भ, शिक्षणामुळे आलेली स्थिरता व बदललेली मानसिकता यातूनच हे नवे प्रवाह साहित्यात रुजले व वाढले. दलित साहित्य प्रवाहाशी समांतर असणारा समाज म्हणजे भटका विमुक्त समाज. या समाजातील लोकांचे जीवन, त्यांना उदरनिर्वाहासाठी करावे लागणारे स्थलांतर यातूनच त्यांच्या जीवनाबद्दल असणाऱ्या विद्रोही जाणवा साहित्यात उतरू लागल्या. म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधात तून मी “भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या निवडक आत्मकथनांमधील सामाजिकता” या विषयावर माझे अभ्यासपूर्ण विचार मांडण्याचा प्रयत्न करित आहे.

विषय विवेचन:

दलितांच्या वंचनाच्या जवळ जाणाऱ्या किंबहुना त्याहीपेक्षा खडतर जीवन जगणाऱ्या विमुक्त जाती-जमातींच्या लोकांचे साहित्य पाहण्यापूर्वी यांची पार्श्वभूमी अभ्यासणे मला महत्त्वाचे वाटते. दलित लोकांना गावात स्थान नसले तरी ते गावकुसाबाहेर स्थिर जीवन जगत होते, पण याउलट भयानक परिस्थिती भटक्या विमुक्तांची होती. ‘आज या गावी तर उद्या त्या गावी’, यांचा एक ठावठिकाणा नव्हता. उदरनिर्वाहासाठी सतत गावोगावी भटकंती करित फिरणे. एकाच ठिकाणी राहून आपले पोट भरेल असे उत्पन्नाचे साधन त्यांना गुन्हेगार या शिकक्यामुळे मिळालेच नाही. आजही काही प्रमाणात या जाती-जमाती सर्वत्र भटकंती करत

आपले जीवन जगताना दिसतात. दारिद्र्य, अज्ञान, निरक्षरता, समाजाची हीन वागणूक यांमुळे या समाजातील लोक गुन्हेगारीकडे वळताना दिसतात. स्वतःचे गाव, स्वतःच्या मालकीची जमीन नाही, घर नाही, अस्थिरता, स्थलांतर, भटकंती करणारा, पोटाची खळगी भरण्यासाठी सतत धावणारा भटका समाज अनेक वर्षे शिक्षणापासून वंचित राहिला. अत्यंत दरिद्री, अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या या समाजातील अनेक लोकांची आजही अवस्था बदललेली नाही.

संज्ञा/ संकल्पना:

प्रस्तुत शोधनिबंधात आलेल्या संज्ञा म्हणजे भटक्या याचा अर्थ भटकणारा, अस्थिर आहे तर विमुक्त या शब्दाचा अर्थ मोकळा सुटलेला असा अर्थ आहे. (मराठी शब्दरत्नाकर, वा.गो.आपटे)

व्याख्या:

रामनाथ चव्हाण:

व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपारिक कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती-जमातींच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो, अशा या समूहाला भटके-विमुक्त म्हंटले आहे

मोतीराज राठोड:

भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा

१) उपरा:

कैकाडी भटक्या जमाती के चित्रण आपल्या 'उपरा' या आत्मकथेतून लक्ष्मण माने यांनी केले आहे. या आत्मकथनाचे प्रमुख दोन टप्पे आहेत. पहिल्या टप्प्यात शिक्षण व दुसऱ्या टप्प्यात शिक्षण घेत असताना पदरी आलेल्या जीवन-जाणिवेचा अशा दुहेरी पातळीवर त्यांनी स्वतःच्या कुटुंबाच्या किंबहुना समूहाच्या संघर्षाचा आलेख मांडला आहे. लक्ष्मण मानेचे हळूहळू विकसित होत गेलेले व्यक्तिमत्व कसे बहरते? याचे चित्रण आत्मकथनातून येते, तसेच ग्रामीण भागातील आणि तेथील घोर अंधारमय जीवन जगणारे दरिद्री लोक व त्यांचे जगणे याचे दर्शन लेखक घडवितात.

लेखकाला लेखक करण्यासाठी केवळ एखादे निमित्त पुरेसे होते केवळ स्वतःच्या जीवन जाणिवेचा, स्वतःचा बौद्धिक, मानसिक प्रवास इतरां पुढे मांडणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता, तर त्यातून भटक्या-विमुक्तांच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकून त्यावर विचारमंथन व्हावे हा होता. लक्ष्मण माने म्हणतात, "या पुस्तकांना भटका विमुक्त जाती-जमातींच्या प्रश्नांवर सामाजिक मंथन सुरू झालं भटक्यांचे प्रश्न सामाजिक चर्चेचा विषय झाले आणि त्यांच्यासाठी काम करणाऱ्या मंडळींच्या कामाला चालना मिळेल तरी पुस्तक लिहिण्याचे श्रम सार्थकी लागले असे मी समजून." (दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप डॉ वासुदेव मुलाटे स्वरूप प्रकाशन जाने.१९९९, पृ.१०६)

स्वतःच्या आत्मकथनाचे निमित्त करून स्वसमूहाचे जीवन, त्यांची होणारी होरपळ, अगतिकता, समाजाकडून मिळणारी हीन वागणूक त्यांना सांगायची होती व ते काम त्यांनी अत्यंत तटस्थपणे, परखडपणे, वास्तवदर्शी पातळीवरून केलेले दिसते. त्यासाठी लेखकाने दिलेली प्रसंगानुरूप माहिती, वर्णन केलेले चित्ररूपी प्रसंग, हृदय हेलावून टाकणारे आहेत. त्यामुळेच ते वाचकांच्या मनाला जाऊन भिडतात. त्यात पारदर्शकता, प्रामाणिकपणा, प्रांजळपणा असलेला दिसतो. 'जे जगलो, जे भोगलं, अनुभवलं, पाहिलं ते-ते येथे अवतरले आहे', असे लक्ष्मण माने म्हणतात.

एखाद्या उपेक्षित, वंचित समाजाच्या व्यथा-वेदनांना वाट करून देणे, ही त्या-त्या जाती-जमातींच्या जातपंचायतीच्या दृष्टीने गुन्हा करण्यासारखे आहे. त्यासाठी जातीबाहेर फेकले जाण्याची शिक्षा आहे. तरीसुद्धा आपल्या शिक्षणाच्या जोरावर, लेखणीच्या बळाने या वंचित समाजाला प्रस्थापितांसमोर मांडण्याचे धाडस लक्ष्मण माने यांनी केले आहे. शिक्षण घेऊन अक्षरांची सोबत करून त्यांनी अगोदरच एक गुन्हा, अपराध केला होता. कैकाड्यांनी आपल्या कौटुंबिक परंपरेनुसार कणगी वळणे हेच पूर्वापार चालत आले होते. पण इथे तर काय कैकड्यांचा पोर (लक्ष्मण माने) अक्षरांना वळण देण्याचे स्वप्न बघत-बघत साक्षर झाला.

कैकाडी जातीला ना गाव, ना घर, ना दार त्यांच्यासाठी जमीन आणि डोक्याला आकाशाचे छप्पर हेच घर होते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी पायाला भिंगरी बांधून आज या गावात तर उद्या त्या गावात अशी त्यांची जीवनगाथा. अशा या समाजातीलच बापू कैकड्याने एक स्वप्न पाहिले, ते म्हणजे आपल्या मुलाने मास्तर व्हावे. ही भाबडी आशा-आकांक्षा उराशी घेऊन त्याने मुलाला शिक्षण सोडून दिले नाही. ज्या गावात जाईल तिथे शिक्षण निरंतर चालू राहिले व त्यातून त्याने स्वतःला घडविले. गरिबीने त्रासलेली वैतागलेली माणसे एकमेकांवर चिडत, भांडत, रागावत असत, पण ते सारे क्षणिक असायचे राग मावळला की ते एकमेकांना जपत असत. आपल्या मुलाला शिस्त लावण्यासाठी प्रसंगी त्याला मारणारा बाप 'उपरा' मध्ये दिसतो. आपल्या जातीचे सर्वांगीण चित्रण त्यांच्या या आत्मकथनात रेखाटले आहे. आपल्या कुटुंबाचे वर्णन करताना आपले पूर्वज कसे शूर होते याचेही चित्रण यातून दिसून येते. अंधश्रद्धेला बळी पडलेला हा समाज अनेकदा काळुबाईचा धावा करताना दिसतो. आर्थिक बाजूने कमी असली तरी देवांच्या जत्रा वेळच्यावेळी झाल्याच पाहिजेत, असा आग्रह दिसतो. न्याय निवाडे करण्यासाठी जात पंचायत असते. त्यामध्ये कै पंचापुढे (जामीन घेणारा) वादी प्रतिवादी च्या वतीने बाजू मांडतो. स्त्रीला स्वतःचे काहीच अस्तित्व नसते. गुलामापेक्षाही हीन जीवन तिला लाभले आहे. प्रसंगी पैशासाठी स्त्रीला तारण ठेवण्याचीही पद्धत आहे. बालविवाहाची पद्धत समाजामध्ये रूढ आहे. विविध दोषांनी युक्त अशा अंधःकारमय वातावरणात आयुष्य जगणाऱ्या समूहाचे व त्यांच्या जीवनाचे दर्शन या आत्मकथनातून घडते.

२) उचल्या:

जाती पाती वर आधारलेल्या समाजात असाही एक समाज आहे, ज्याला गावगाड्यात काहीच स्थान नाही. ज्याला ना गाव, ना घर, ना निश्चित जागा असा समाज की जो भटकंती करत जगत होता. त्यांना समाजाने नाकारले प्रसंगी त्यांनी संसार चालवण्यासाठी लेकरा बाळांचे पोट भरण्यासाठी जो मार्ग मिळाला, त्यातून पोट भरण्यासाठी धडपड चालूच ठेवली. त्यासाठी कधी त्यांना त्या समाजाच्या वर्तणुकीमुळे चोरी सुद्धा करावी लागली आणि म्हणूनच ह्या लोकांच्या माथी चोर, लबाड, भामटे असा शिक्का समाजाकडून त्यांच्या जन्मताच बसला. अशा समाजापैकी 'संतामुच्चर' या नावाने ओळखली जाणारी ही जात संपूर्ण भारताबरोबरच महाराष्ट्रातही आहे. पण ही जात महाराष्ट्रात पाथरूट, टकारी भामटा, उचल्या, गिरनेवडार, कामाटी, घंटीचोर, वडार या अनेक नावांनी ओळखली जाते. अशा गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या या भटक्या जमातीत लेखक लक्ष्मण गायकवाड यांचा जन्म झाला. हा एक कार्यकर्ता असून जेमतेम नववीपर्यंत शिकलेला तरुण त्याने 'उचल्या' या आत्मकथनातून त्यांच्या बरोबरच या भटकंती करणाऱ्या समाजाचे चित्रण केलेले दिसते. जन्मानेच गुन्हेगार ठरविलेल्या या जातीच्या लोकांच्या उपजीविकेची सर्व साधने, सर्व मार्ग हिरावून घेतलेल्या या समाजापुढे चोऱ्या करणे, लबाड्या करून फसवणूक करणे या शिवाय पर्यायच नव्हता. मनोगतामध्ये लक्ष्मण गायकवाड म्हणतात, भूक शमविण्यासाठी सर्व रस्ते बंद झाल्यामुळे भुरट्या चोऱ्या करणारी जमात चोर ठरते पण याच प्रस्थापितांच्या समाजात कोट्यावधी रुपयांची चोरी करणारे याच समाजातील प्रतिष्ठित उच्चभ्रू लोक समाजात ताठ मानेने फिरतात. हा समाजातील फार मोठा विरोधाभास ते दाखवून देतात. त्या समाजात सामूहिक चोरीचा प्रकार दिसून येतो. गर्दीमध्ये चोरी करणे, चपला-बूट चोरणे, शेतातील धान्य पिकाची चोरी करणे, प्राणी चोरणे या सगळ्या प्रकारातून त्यांना पोट भरण्यासाठी दोन वेळचे अन्न मिळते.

लहान मुलांना म्हणजे आठ-नऊ वर्षांच्या मुलांनाही चोरीची प्रशिक्षण दिले जाते. पोलिसांनी पकडल्यानंतर या मुलांनी नावे सांगू नयेत म्हणून त्यांचा छळ केला जातो. त्यांना उपाशी ठेवले जायचे यातून त्यांना पोलिसांपुढे टिकून राहण्याचे कौशल्य आत्मसात होईल, ही अपेक्षा टोळी वाल्यांची असे. पोटाची भूक भागविण्यासाठी विविध प्रकारचे प्राणी मारून खाल्ले जात असे. कधी- कधी तर उंदीर, मुंगूस, खारी मारून खाल्ली जायची.

अन्न, वस्त्राबरोबरच त्यांच्या निवाऱ्याची व्यवस्थाही फाटकी आणि तितकीच गलिच्छ असे. आरोग्य आणि स्वच्छता यांच्या बाबतीत तर ते कधीच प्रगत आणि आग्रही नव्हते. त्यांचे जीवन भूक, दारिद्र्य, बकालपणा, घाणेरेपणा आणि जगण्याची धडपड यातच व्यतित झाले. सतत पोलिसांचा ससेमिरा पाठीमागे असायचा. या जमातीत अंधश्रद्धेचं वर्चस्व असलेले दिसते. लेखक

शाळेत गेल्यामुळे आपल्या मुलांना साथीचे आजार झाल्याचे आरोप समाजातील लोक करताना दिसतात. विविध रिती, प्रथा या समाजात असलेल्या दिसतात.

३) गबाळ:

भटक्या फिरस्ती जमातींमधील आणखी एक महत्वाची जमात म्हणजे कुडमुडे जोशी ही होय. या जमातीचे लोकही पोटाची खळगी भरण्यासाठी गावोगावी भटकंती करित फिरत असतात. लोकांना त्यांचे भविष्य सांगण्याच्या नावाखाली त्यांना फसवून त्यांच्याकडून ऐपतीप्रमाणे पैसे मागून घ्यायचे अशा समाजात जन्माला आलेला एक मुलगा शिक्षणाची कास धरून साक्षर होतो व आपल्या बरोबरच आपल्या समाजाचे ही दुःख मांडतो, अशाच सुजाण मुलाचे म्हणजेच दादासाहेब मोरे यांचे आत्मकथन हे 'गबाळ' होय.

ही जमात इतर भटक्या जमातींप्रमाणे श्रम करून जगणारी नाही तर ब्राह्मण जातीतील जोश्यांप्रमाणेच बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे. दोन काठ्या उभारून त्यावर पोती टाकून तयार केलेले पाल म्हणजेच त्यांचे घर आहे. धर्मावर आधारित असलेल्या समाजाची व्यवस्था माणसाला माणसापासून दूर नेते. पशुपेक्षाही हीन वागणूक त्यांना मिळते आणि म्हणूनच या आत्मकथनामधून कठोर, परंपरावादी, प्रस्थापित, उच्चभ्रू लोकांबद्दलचा संताप व्यक्त होतो. दादासाहेब कुटुंबाचा शोध घेत असताना मारुतीच्या मंदिराचा आश्रय घेतात पण मंदिराचा पुजारी त्यांना रागावून बाहेर काढतो. त्यावेळी या अशा जातीत का जन्माला घातले आहेस? असा प्रश्न विचारून ते देवाला दोष देतात. हे आत्मकथन दुःखाचे ओझे, गबाळ आहे असे लेखकाला वाटते. प्रत्येक आत्मकथनकार हा निमित्तमात्र आहे त्यांच्या आत्मकथनातून ते या उपेक्षित समाजाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतात. समाजातील प्रत्येक घटकाचे ते गबाळ आहे, असे लेखकाला वाटते. धर्मभोळ्या व अंधश्रद्धाळू माणसांशी लबाडपणे वागून स्वतःचा चरितार्थ चालविणारी ही जमात स्वतः ही धर्मभोळी, अंधश्रद्धाळू आहे. एकमेकांसोबत समूहात एकत्र राहणारी ही जमात दैनंदिन जीवनात सुख-दुःखात आपुलकीने सहभागी होतात. अन्याय, कष्ट यांनी खचून न जाता जिद्दीने उभा राहताना दिसतो. शाळेत जाण्याची इच्छा व्यक्त करताच मास्तरांनी ही भिकाऱ्याच्या मुलाला शाळेत प्रवेश देता येणार नाही, अशी दमदाटी केली. माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या मानवी समाजाचे विषमतापूर्ण चित्रण 'गबाळ' या आत्मकथनात रेखाटले आहे. त्यात कुठेही राग, चीड, त्रागा दिसून येत नाही. उलट अत्यंत संयम ठेवून लेखक आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण वाचकांसमोर उलगडतात.

४) आभरान:

हे एका युवा कार्यकर्त्यांचे आत्मकथन आहे. लेखक पार्थ पोळके हेही अशाच भटक्या समाजातील आहेत, की जो अंधश्रद्धेच्या पायावर उभा आहे. 'पोतराज' या भटक्या जमातीचे चित्रण या आत्मकथनातून येते. या समाजात देवांनासुद्धा माणसाने विभागले आहे. उच्चवर्णीय यांचे देव वेगळे व क्षुद्रांचे देव वेगळे. अशाच मरीआईचा भक्त असणाऱ्या पोतराजाचे खडतर आयुष्य 'आभरान' या आत्मकथनातून मांडले आहे.

मरीआई देवीचा कोप झाला की बरकत येत नाही, दुःख येते, संकटांचा मारा सुरू होतो, आजारपण, रोगराई पसरते. यामुळे अशा कुटुंबातील मोठा मुलगा देवीचा पोतराज म्हणून सोडला जातो. पोतराजाच्या अंगावर देवीच्या नावाने धारण केलेली वस्त्र म्हणजे 'आभरान' होय. 'आभरान' विषयी पार्थ पोळके उपहासाने व उपरोधाने म्हणतात की 'आभरान' म्हणजे इथल्या व्यवस्थेने पोतराजाला दिलेली राजवस्त्रच, सगळ्या आयुष्याच्या चिंता करायला लावणारी.

प्रत्यक्ष वडीलच पोतराजाचे जीवन जगत होते हे लेखकाने जवळून पाहिले होते. काबाडकष्ट करून भीक मागून लेखकाला शिक्षण देण्याचा प्रयत्न आई वडिलांनी केला म्हणूनच ते या समाजाचे 'आभरान' समाजासमोर मांडू शकले. पोटाच्या भुकेचा प्रश्न याही समाजापुढे आ वासून उभा राहिलेला आहे. अंधश्रद्धा व ज्ञान यांनी वेढलेला समाज अनेक अंधश्रद्धांना बळी पडताना दिसतो. अनेक प्रसंगातून लेखकांनी ते वाचकांसमोर रेखाटले आहे. भटका समाज असूनही मरिबाला शिक्षण व डॉक्टर बाबासाहेबांच्या विचारांची कास धरावी लागली व यातूनच आपले कल्याण होईल हा आशावाद जागा झाला. एका पोतराजाचा मुलगा शिक्षणामुळे पुढे समाजकारण राजकारण करू लागला. आपल्या वडिलांचे 'आभरान' त्यांनी दूर फेकले, जाळले, हा विचार

महत्त्वाचा आहे. आपल्या कुटुंबातील या अभूतपूर्व स्थित्यंतराची मालिका लेखकाने रेखाटली, शिवाय अन्याय, परंपरा, रूढी, दारिद्र्य निरक्षरता, अंधश्रद्धा यात वर्षानुवर्षे हीन जीवन जगणाऱ्या समाजाचे दुःखही ते मांडतात. ग्रामीण भाग, जीवन, रीतीरिवाज, सण-उत्सव यांचे चित्रण आत्मकथनातून येते. हे आत्मकथन फक्त पार्थ पोळके यांचे नसून ते संपूर्ण 'पोतराज' समाजाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते.

५) कोल्हाट्याचं पोर:

भटकंती करणाऱ्या जातींपैकी कोल्हाटी ही एक जमात महाराष्ट्रात आपला उदरनिर्वाह करत आहे. याच जमातीतील किशोर शांताबाई काळे यांचे आत्मकथन म्हणजे 'कोल्हाट्याचं पोर'. महाराष्ट्र हा विविध लोककलांनी समृद्ध आहे. त्यातीलच लोकप्रिय लोककला म्हणजे तमाशा या कलेवर जगणारा समाज म्हणजे कोल्हाटी समाज. विवाह पद्धतीला नाकारणारा समाज, स्त्रीच्या जीवावर मौजमजा करणारा पुरुष हा या जातीतच दिसून येतो. स्त्री म्हणजे जणू घरात पैसे आणण्याची एक मशीन आहे. ही मशीन जशी जुनी, निकामी होईल तशी तिला किंमत मिळत नाही आणि तिची वाईट अवस्था होत असे. नाचणारनीच्या पोटी जन्म घेऊन डॉक्टर होण्यात किशोरचे यश आहे, पण समाजाने जन्मतःच अनौरस ठरविल्याचे दुःख सुद्धा खूप मोठे आहे. माणसाच्या हातात कर्म- कर्तृत्व आहे, पण जन्म कुठे घ्यावा हे मात्र त्याच्या हातात नाही, अशाच प्रकारचे दुःख भोगणारा समाज या व्यवस्थेने निर्माण केला.

नाचणारीच्या पोटी जन्म घेतलेल्या मुलांची अवस्था या आत्मकथनातून किशोर काळे यांनी व्यक्त केली आहे. त्या समाजातील उच्चभ्रू प्रतिष्ठित लोकांचे मनोरंजन करत असताना ती रखेल म्हणून त्यांच्याकडे रहावे लागे. समाजातील विरोधाभास लेखकाने आपल्या आत्मकथनातून मांडला आहे. कोल्हाटी समाजातील चिरा उतरणे, दाडी लावणे यासारखे अनेक प्रसंग त्यांच्या आत्मकथनातून आलेले दिसतात. एका स्त्रीला आपलं मूल, आपलं कुटुंब सोडून फक्त पैशासाठी एखाद्या व्यक्तीकडे जाऊन राहावं लागतं. त्याला आपला पती म्हणून स्वीकारावं लागतं, ही सामाजिक जाणीव अगतिकता यातून व्यक्त होते. कोल्हाटी समाजामध्ये जन्माला आलेल्या किशोर काळे यांनी आपल्या आत्मकथनातून या कोल्हाटी समाज जीवनाची संस्कृती त्यांच्या जीवन-जाणिवा या आत्मकथनातून व्यक्त केल्या आहे त.

६) मरणकळा:

गावकुसाबाहेर जगणाऱ्या समाजातील स्त्रियांनीही आपल्या आत्मकथनातून आपल्या समाजाच्या व्यथा-वेदना मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यामध्ये अशा पद्धतीचे लेखन करणाऱ्या जनाबाई गिर्हे यांचे नाव घ्यावे लागेल. जनाबाई कचरू गिर्हे हे त्यांचे पूर्ण नाव. गोपाळ समाज म्हणून भटकंती करणाऱ्या भटक्या विमुक्त जातीतील या लेखिका आहेत. भटक्या-विमुक्त समाजामधील पहिल्या लेखिका होण्याचा मान त्यांना मिळाला. गाव तिथं पाल आणि पाणी तिथं पालं. खाली धरती वर आभाळ हातावरच आणा, हातावरच खा, असं जीवन जगणाऱ्या भणंग, भटक्या समाजातील एक समाज म्हणजे गोपाळ समाज. पोटासाठी गाव गाव दारोदार भटकणाऱ्या बिन्हाड पाठीवर घेऊन भटकणाऱ्या या समाजाचा सगळ्यात मोठा गहन प्रश्न म्हणजे भाकरीचा. पोटाची खळगी भरण्यासाठी जिवाचे रान करावे लागणारया समाजात शिक्षण दूर- दूर पर्यंत कुठेही दिसत नव्हते. अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा यांचा याही समाजात पगडा दिसून येतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात आंबेडकरांच्या विचारांमुळे शिक्षणाची किरणे दलितांपर्यंत पोचली. यामुळेच जनाबाई कचरू गिर्हे यांचे पती शिकले आणि त्यांनी गोपाळ समाजाची परंपरा, त्या समाजाचा इतिहास यामध्ये संशोधनात्मक लेखन केले आणि यातूनच जनाबाईंना आत्मकथन लेखनाची प्रेरणा मिळाली असे त्या आपल्या आत्मकथनाच्या मनोगतात सांगतात. गोपाळ समाजातील एक मुलगी शिक्षण घेऊन मोठी होते आणि स्वतःच्या जीवनाबद्दल लेखन करते, ही गोष्ट साधी नाही. त्यासाठी तिला कितीतरी अग्निदिव्यातून जावे लागले होते. हे आपणाला 'मरणकळा' या आत्मकथनातून वाचायला मिळते. असणारी भूक यांच्या तांदळाचे दर्शन त्यांच्या जीवनामध्ये दिसते भुकेसोबतच अंधश्रद्धा यांचेही दर्शन या भणंग, अज्ञानी समाजाच्या जगण्यातून दिसते.

‘मरणकळा’ म्हणजे अज्ञान, दारिद्र्य यांचे थैमान असलेले आत्मकथन आहे. दारिद्र्याचे दर्शन घडविणारे असंख्य प्रसंग लेखिका यामध्ये रेखाटताना दिसतात. शाळेत जात असताना समाजाकडून झालेला विरोधही आपणाला या आत्मकथनातून जाणवतो.

समारोप:

प्रस्तुत शोध निबंधातून ‘भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या आत्मकथनातील सामाजिकता’ या विषयावर विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्येक आत्मकथनाचे एक स्वतंत्र असे स्थान भाषेत निर्माण झाले. जे जगलो, जे भोगले ते समाजासमोर मांडणे हे एक आव्हानच होते आणि ते या लेखकांनी मांडले. प्रत्येक आत्मकथनाचा उद्देश हा आपल्या समाजाचे दुःख, वेदना समाजासमोर आणणे हे होते. हे सर्व लेखक निमित्तमात्र असल्याचे दिसते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) महाराष्ट्रातील भटका समाज: संस्कृती व साहित्य – डॉ.ना.धों.कदम,प्रतिमा प्रकाशन,१९९५
- २) दलितांची आत्मकथने: संकल्पना व स्वरूप – डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन
- ३) दलित आत्मकथन – प्रा.चंद्रकुमार नलगे,डॉ.गंगाधर पानतावणे,१९८६
- ४) दलित साहित्य वेदना व विद्रोह – भालचंद्र फडके,श्री विद्या प्रकाशन,१९७७
- ५) महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती – डॉ.एस.जी.देवगावकर,२००९
- ६) दलित साहित्य चर्चा आणि चिंतन – डॉ.गंगाधर पानतावणे,साकेत प्रकाशन,१९९३